

**ULUS-ÖTESİ GÖÇ AĞLARI VE SOSYAL ALANLARIN OLUŞUMU:
ERMENİSTAN'DAN TÜRKİYE'YE İŞGÜCÜ GÖÇÜ ÜZERİNE SOSYOLOJİK
BİR ARAŞTIRMA***

**Transnational Migration Networks and Building of Social Fields: A
Sociological Research on Labour Migration from Armenia to Turkey**

Lülüfer Körükmez**

Türkiye 1980'lerden itibaren, Cumhuriyet tarihi boyunca görülmemiş hızda göç ve farklı profillerde göçmen akımının hedef noktası ve/veya geçiş güzergâhı haline geldi. 1980'lerden bu yana artarak devam eden hız ve çeşitlilik, akademik çalışmalara 1990'ların ortalarından itibaren konu olamaya başlamakla birlikte asıl hızını 2000'lerden sonra kazandı. Öte yandan Türkiye'nin gelen göçler karşısında tutarlı bir politika veri tabanı oluşturduğu söylenemez. Dolayısıyla, Türkiye'ye yönelen ve/veya Türkiye'yi geçiş güzergâhı olarak kullanan göçler hakkındaki veri ve bilgilerimiz söz konusu akademik çalışmalardan kaynağını almaktadır. Elbette ki yazılı ve görsel basında çeşitli haberler yer almış olmakla birlikte, çoğunlukla fenomenin "çarpıcı" yönlerine odaklanan, tikel olayları haberleştiren parçalı bir yapıya sahiptir. Nihayetinde 2000'lerden itibaren akademik araştırmalar, yayınlar artmış; üniversiteler bünyesinde göç çalışma merkezleri kurulmaya başlanmıştır. Buna paralel olarak göç akımlarını izlemeyi ve göçmenleri problemlerini çözmeyi –sağlık, eğitim, politik, sosyal vb.- ve destek sağlamayı hedefleyen sivil toplum kuruluşlarının da sayılarında artış gerçekleşmiştir. Devlet kurumları ise ancak son birkaç yıldır bir göç politikası oluşturma çabası içine girmiştir. Hiç şüphesiz, hem akademik çalışmaların ve sivil toplum örgütlerinin hem de devlet kurumlarının göç konusunda artan ilgisi, Avrupa Birliği'nin (AB) sınırlarının genişlemesi sonucu Türkiye'nin AB'nin sınır komşusu haline gelmesi, AB'nin kendi sınır duvarlarını yükseltmesinin bir yolu olarak komşu ülkeleri göç politikaları konusunda yönlendirmesi, manipüle etmesi ve hatta baskı yapmasından bağımsız değildir.

Türkiye'ye yönelen göç, "yeni bir araştırma alanı" olarak ortaya çıkarken, bugüne kadar yapılan akademik çalışmalar, nicelik, teorik, metodolojik ve coğrafi kapsamı bakımından sınırlı kalmıştır. Yine de, son birkaç yılda bu alanlarda giderek artan çeşitlenme söz konusudur.

* Yrd. Doç. Dr. Engin Önen danışmanlığında, Lülüfer Körükmez tarafından hazırlanmış doktora tezidir. Ekim 2012 tarihinde Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde savunularak, onaylanmıştır.

** Dr. Ar. Gör., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü
(luluf.korukmez@ege.edu.tr)

Türkiye'deki durumdan farklı olarak dünyada, özellikle yoğun göç alan ülkelerden olan Batı ülkelerinde göç çalışmaları hem uzun bir geçmişe sahiptir, hem de bugünkü teorik ve metodolojik gelişmeler, bu ülkelere gelen akımları anlama ve açıklama çabası neticesinde zenginleşmiştir. Ancak 1990'lara kadar göç çalışmaları büyük oranda gelen göçmenlerin entegrasyonu/asimilasyonu sorusu çerçevesinde yapılmaktaydı. Bu tarihten itibaren söz konusu konuya yeni bir yaklaşım sergileyen –ya da yeni bir yaklaşım olduğunu argümanlaştıran-, ulus-ötecilik yaklaşımı, akademik çevrelerde, pek çok disiplin alanında tartışılmaya başlanmıştır. Ulus-ötecilik, küreselleşmenin de etkileri göz önünde bulundurularak, günümüz göç akımlarında, göçmenlerin sınırları aşan ve iki veya daha fazla mekânı birleştiren ilişkileri ve pratiklerini açıklamaya çalışır.

Bu çalışmanın konusunu, bağımsızlığının ilanından sonra Ermenistan'dan Türkiye'ye doğru gelen işgücü göçü oluşturmaktadır. Bu göç akımı, birkaç niteliği bakımından Türkiye'ye yönelen diğer göç akımlarından farklılık göstermesi nedeniyle çalışma konusu olarak seçilmiştir. İlk olarak, Türkiye ve Ermenistan arasındaki tarihsel ve politik problemlerin sonucu olan sosyal ve politik atmosfer –bir başka deyişle milliyetçi, birbirini dışlayan ve hatta nefret söyleminin yoğunluklu olduğu atmosfer-, Ermenistanlı göçmenleri diğer ülkelerden gelen göçmenlerden farklı kılmaktadır. Çalışmanın başlangıç safhasında, söz konusu atmosfere rağmen Ermenistanlı göçmenlerin Türkiye'ye göç etme kararını neden ve nasıl aldığı ilk merakı oluşturmuştur. İkinci olarak, Türkiye'deki Ermeni azınlık cemaatinin varlığının, bu göç akımını diğerlerinden farklı kılan bir faktör olarak değerlendirilmiş ve cemaatin varlığının göç sürecini nasıl etkilediği sorusu ikinci aşamayı oluşturmuştur.

İki ülke arasındaki negatif atıflar ve sıfır noktasına gelmiş olan ilişkilere rağmen, göçmenlerin Türkiye'ye göçünün, tabandan gelen bir akışlar uzamı yaratıp yaratmadığı sorusu ise teorik çerçeve olarak ulus-ötecilik yaklaşımının seçilmesinin öncelikli nedenlerinden birisidir. Bu yolla, iki ülke arasında göç ve göçe bağlı akışların oluşturduğu sosyal alanların analizi hedeflenmiştir.

Bu aşamadan sonra ise sosyal alanların hangi kavram ve metodoloji ile inceleneceği sorusu gündeme gelmiştir. Bu noktada, göçmen ağlarının bireysel –mikro-, kurumsal –mezo- ve ulusal –makro- alanları ilişkiler yoluyla bir araya getiren ve aynı zamanda bu ilişkileri açıklamaya olanak tanıyan metodolojik bir araç olduğunu ileri süren Faist'in (2003) yaklaşımının uygun olacağı düşünülmüştür. Ağ analizleri, sosyal bilimlerde uzun süredir kullanılmakla birlikte, niceliksel ağ analizleri giderek daha ağırlık kazanmaya başlamıştır. Ancak bu çalışmada, çalışmanın konusunu oluşturan göçmen komünitesinin yapısı nedeniyle niceliksel ağ analizi kullanılmamıştır. Bunun yerine bir yandan da sadece ilişkilerin varlığını gösteren değil, aynı zamanda ilişkilerin içeriğini de anlamaya olanak tanıyan ve ağları oluşturan bağlar ve bu bağlara gömülü

değerler, normlar vb.den oluşan sosyal sermaye yolu ile yapılmasının uygun olacağı düşünülmüştür. Ayrıca ağ ve sosyal sermaye, Ermenistan'dan Türkiye'ye göç konusunda göz ardı edilemeyecek olan etnik bağların rolü ve varsa dönüşümü, bunun yarattığı yeni ilişkiler ve yapıları da anlamaya olanak tanıyacağı varsayılmıştır.

Yukarıda çizilmeye çalışılan izlekte oluşturulan çalışmanın çerçevesi, böylece, birkaç teorik yaklaşımın kesiştiği bir alanda gerçekleşmiştir. Bu tezin birinci bölümünü teorik tartışmalar oluşturmuştur. Ulus-ötesi göç yaklaşımı, ağlar, sosyal sermaye ve etnisite gibi. İkinci bölümü ise göçün sosyal ve politik bağlamının ortaya konulabilmesi amacıyla Türkiye'de ve Ermenistan'da göç dinamikleri ve yapısı, bu göç akımı için hedef ülke olan Türkiye ve özelde ise İstanbul'un genel olarak tüm göçmenler için anlamı ve sunduğu bağlam, son olarak da Türkiyeli Ermeni azınlık üzerinde durulmuştur.

Üçüncü bölüm ise İstanbul'da gerçekleştirilmiş olan alan araştırmasının metodolojik tartışması ve alan araştırmasından toplanan verilerin analizinden oluşmaktadır. Veri analizinin organizasyonu, ulus-ötesi sosyal alanı oluşturan ağlar ve ağlara gömülü sosyal sermayenin ortaya konulması hedeflendiği için, birkaç aşamalı olarak yapılmıştır. İlk aşamada göçmenler-arası ve göçmenlerin Ermenistan'daki akraba ve aileleriyle ilişkileri irdelenmiştir. İkinci aşamada ise etnik köken ortaklığından doğan ağlar, buna gömülü iyi ve kötü sosyal sermaye üzerinde durulmuştur.

Bu çalışmada göçmenler ve göçmen olmayanlar arasındaki ilişkiler, Türkiyeli Ermeni azınlık kurumlarının ilişkiler içindeki yer ve rolü, Türkiyeli Ermenilerin sosyal, tarihsel ve politik deneyimlerinin göçmenleri etkileme biçimi konularına bakılarak üç aşamalı analiz gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Sonuç kısmında da bu üç aşamanın birbirleriyle ilişkisinden doğan alan üzerinde tartışma yapılmıştır.

Türkiye'de çoğullaşan ve farklılaşan göç tipleri ve örneklerine rağmen, akademik çalışmaların aynı hız ve kapsamda ilerleyememesinin de bir sonucu olarak, Ermenistan'dan Türkiye'ye göçü konu alan çalışmaların sayısı bir elin parmaklarını geçmemektedir. Bu çalışmanın söz konusu boşluğu doldurmada bir katkı sağlaması umulmakla birlikte, konu hakkında yeni çalışmalar yapılması için yeni sorular ortaya koyabilmek, çalışmanın asıl hedefini oluşturmaktadır.

Ağlar ve Ağlara Gömülü Sosyal Sermaye

Ermenistan'dan Türkiye'ye göç edenler, büyük oranda dul veya boşanmış, orta yaş ve üstü kadınlardan oluşmaktaydı; geliş amaçları ise Ermenistan'daki ailelerini ekonomik olarak desteklemek ve ihtiyaçlarını karşılamaktı. Diğer bir deyişle, öncü göçmenler, geride kalan "ailelerinin *in situ* adaptasyonu için yetecek parayı kazanmak" (Faist, 2003: 187) amacıyla göç

kararı almışlardır. Ermenistan'dan dışarı göçün yoğunluğu ve göç edilen/potansiyel hedef ülkeler göz önüne alındığında, neden diğer ülkelere değil de Türkiye'ye göç edildiği sorusunun yanıtı, göçmenlerin sahip olduğu maddi ve gayri maddi kaynaklarda yatmaktadır. Türkiye'ye göç edenler, Batı ülkelerine gitmek için gerekli maddi kaynaklara sahip olmayan ya da bunun için gerekli koşulları yerine getiremeyenlerdir. Göç edilecek yer ne kadar uzakta ise göçün maliyetinin de o derece artması nedeniyle, iki ülkenin coğrafi yakınlığı ve Erivan-İstanbul arasında sefer yapan otobüslerin varlığı, Türkiye'yi çekici hale getiren önemli faktörlerdir. Ayrıca, Azerbaycan'la yaşanan politik problemler, İran'daki politik sistem ve Rusya'da göçmenlere karşı artan olumsuz tavırlar ya da daha önce oraya göçün denenmiş olması, bu ülkelere göçün tercih edilmemesinin nedenleridir. Göçün başlangıcını ve hâlâ çoğunluğunu kadınların oluşturmasının sebebi ise, İstanbul'daki iş imkânlarının kadınlaşmış sektörleri içermesidir: temizlikçilik, bakıcılık, eğlence sektörleri gibi.

Öncü göçmenler, göçü, aile ve akrabalarının ihtiyaçlarını karşılamak için çıktıkları, tarihi belirsiz de olsa nihayeti olan bir yolculuk olarak düşünmüş olsalar da, süreç içinde aile üyeleri, akrabaları, arkadaşları, komşuları ve tanıdıkları kendilerine katılmıştır. Böylece, zincirleme göçün ortaya çıkışının yanı sıra, göçmen ağları da kurulmuştur. Türkiye'de adaptasyonun ve tutunmanın sağlanmasında, ağ kadar ağa gömülü olan sosyal sermayenin rolü önemli olmaktadır. Öncü göçmenler için bir göçmen mekanı olan Kumkapı ve Ermenilik, sonradan gelen göçmenler için ise bunların yanı sıra aile ve akrabalık ilişkileri, köken ülkedeki insani sermayenin hedef ülkeye transferindeki zorluklar ve hedef ülkede kullanılacak yeni sermayeleri edinmek için geçen dönemde, tampon mekanizmayı oluşturmaktadır.

Kumkapı, düzensiz tüm göçmenler için, barınma, iş bulma veya potansiyel iş haberlerine ulaşma gibi imkânlar sunarak, göçmenlerin yasal olarak reddedilen varlıklarını idame ettirebilecekleri bir mekân haline gelmektedir. Ancak Kumkapı'nın Ermenistanlı göçmenler için anlamı diğer ülkelerden gelenlerden farklılaşmaktadır, çünkü burası Türkiyeli Ermeniler için tarihsel, sosyal ve dinsel bağlarla bağlı oldukları ve çeşitli kurumlarının bulunduğu bir yerdir. Dolayısıyla, Türkiyeli Ermenilerin yoğunlaştığı diğer yerler olan Feriköy, Yeşilköy gibi yerlerin yanı sıra, belirgin olarak Kumkapı, Ermenistanlı göçmenlerin hem göçmenler hem de göçmen olmayanlarla kurdukları ilişkilerin fiziksel mekânını oluşturmaktadır.

Ermenistanlı göçmenler arasında, gerek göçün ilk döneminde gerekse de sonraki süreçte, aynı kökten olmaya ve aynı kaderi paylaşmaya dayalı genelleşmiş karşılıklılık ve dayanışma bağlarından yararlanmaktadırlar. Göçmenlerin acil ihtiyaçları karşısında, yardım isteyecekleri kesim olarak, diğer Ermenistanlı göçmenleri göstermeleri, söz konusu karşılıklılık ve dayanışmanın göstergelerinden birisi olarak ortaya çıkmaktadır. Öte yandan, iş, ev vb.

arandığında ya da iş fırsatı çıktığında, Ermenistanlı göçmenlerden oluşan bir ağda bu haberlerin dolaşması da bir başka örnektir. Böylece göçmenler karşılıklılık ve dayanışma temelinde kurulan ağlardan yararlanabilmektedirler. “Genelleşmiş karşılıklılık ve yaygın dayanışma gibi biçimlerde iyice yerleşik olan bilgi ve başkalarının kaynaklarına erişim, ekonomik sermayenin, mesela paranın kısmi ikamesi olarak hareket” etmektedir (Faist, 2003: 195). Bir diğer ifadeyle, göçmenler kendi kaynaklarının yetersizliğini, ağlar içinde yer alan başkalarının kaynaklarına erişerek telafi edebilmektedirler.

Türkiye ve Ermenistan arasında kurulan fiziksel ve sanal ağlarda, para, mal, bilgi, sembol vb. gibi akışlar gerçekleşmektedir. Söz konusu akışlar içinde göçmen gönderileri önemli yer tutmaktadır. Bu kapsamda, İstanbul'da çalışan öncü göçmenlerin, birkaç tür gönderisi potansiyel göçmenlerin ağa katılmasına olanak tanımıştır. Bunlardan ilki, göçmenlerin aile ve akrabalarına gönderdikleri paradır. Göç etmiş kişinin geride kalanlara para gönderiyor olması, geride kalanlar için, gidilen yerde kazanç sağlama olanağının varlığını gösterir ve göç kararı almak için bir motivasyon oluşturabilir. İkinci olarak, göçmenlerin parasal değeri olan aynı gönderileridir. Burada da yine paraya benzer bir mekanizma işlemektedir. Üçüncü olarak, yapılan görüşmelerde de ortaya çıktığı gibi, Türkiye hakkındaki bilginin eksikliğinden kaynaklanan korkunun giderilmesidir. Hedef ülke hakkındaki bilgi eksikliği bütün göç akımlarında bir maliyet oluşturmakla birlikte, bu örnekte Türkiye ve Ermenistan'ın özel durumundan ötürü, maliyet daha fazladır. Dolayısıyla göçmenlerin Türkiye'ye gelip çalışabilmeleri, para kazanmaları, güvenlik problemleri yaşamamaları ve bu bilgilerin geriye aktarımı göç maliyetlerinden bir tanesinin daha azaltılmasına olanak tanımaktadır. Aile üyelerine katılmak için gelen göçmenler için ise bir başka maliyet daha ortadan kalkmaktadır: Bu kişiler için, önceden göç etmiş kişiler barınma ve iş gibi acil ihtiyaçları, onlar gelmeden önce çözmektedir. Ek olarak, mümkün olduğu takdirde, Türkçe öğrenmek için gerekli zamanda çalışmadan İstanbul'da yaşayabilmelerinin de olanaklarını sunmaktadırlar.

Ulus-ötesi göç literatürüne ağlar içinde dolaşan, göçmen ve göçmen olmayı birbirine bağlayan etmenlerden bir tanesi de “sosyal gönderiler”dir. Sosyal gönderiler, fikir, davranış, kimlik ve sosyal sermayedir (Levitt, 1998: 927). Sosyal gönderiler, köken ve hedef ülke arasında oluşan ulus-ötesi alanda sürekli olarak sirküle olur. Göçmenlerin geldikleri yerden getirdikleri ve almaya devam ettikleri, hedef ülkedeki deneyimlerini etkiler; göçmenler bu deneyimlerini köken ülkede göçmen olmayanlara aktarır. Göçmen olmayanlar ise bu gönderileri kabul etmeyebilir veya adapte edebilir ve sonuçta tekrar göçmen kişiye yeniden gönderir (Levitt ve Lamba-Neives, 2011). Dolayısıyla Ermenistanlı göçmenlerin, para dışındaki gönderileri, özellikle Türkiye, Ermeni göçmen olarak buradaki deneyimleri, iş ve çalışma koşulları vb. gibi fikirler ve (göçten sonra değişmiş olan) değerler, Levitt'in tanımlamasıyla “normatif

yapılar”, göçün hızlanmasında ve iki ülke arasında ulus-ötesi alanın oluşumunda önemlidir.

Özetle, fiziksel ağlar otobüs, uçak, kargo yoluyla gönderilen göçmen gönderileri ve insan hareketlerini içerirken, sanal ağlar kişilerarası iletişimi sağlayan telefon ve internet görüşmeleri oluşturmaktadır. Bu iki ağ içerisinde dolaşan insan, para, mal, hizmet, fikir, sembol ve haberler vasıtasıyla, ulus-ötesi sosyal alanların oluşmasını sağlamaktadır.

Göçmen ağlarının bir ayağını Ermenistan’da yaşayan göçmen olmayanlarla ilişkiler oluşturuyorsa, bir ayağını da İstanbul’da göçmen olmayanlarla ilişkiler oluşturmaktadır. Hedef ülkedeki göçmen olmayanlarla ilişkiler ve bu ilişkilerden oluşan ağlar, göçmenlerin varoluş biçimini doğrudan etkilemektedir. Ermenistanlı göçmenlerin buradaki ilişkilerini belirleyen en önemli faktör ise etnik aidiyettir. Etnik aidiyet, bir yandan, Türkiye’de dominant etnik grup olan Türklerle var olan/atfedilen sorunlar, diğer yandan ise İstanbul’daki Türkiyeli Ermenilerle aynı etnik gruba dâhil olmaları bakımından önemlidir.

Alan çalışması ortaya koymuştur ki, Türkiyeli Ermenilerin varlığı göçün ilk döneminde, adaptasyon ve tutunma sürecinde oldukça önemlidir. Göçmenler, göç hedeflerini gerçekleştirmek için gerekli donanımı kazanana kadar geçirmeleri gereken sürede Türkiyeli Ermenilerin varlığından faydalanırken, Türkiyeli Ermeniler de göçmenlerin işgücü ve dil bilgilerinden – Ermenice- faydalanmaktadırlar. 1990’larda Ermenistan’dan göçmenler gelemeye başladığında şaşkınlık ve korkuyla karşılayan Türkiyeli Ermeniler ve Müslüman bir ülkede, hem de “düşman” ülkede yaşayan Ermenilerle karşılaşan Ermenistanlı göçmenler, “Ermenilik” ve “biz”in sınırlarını etnik temelde yeniden çizmişlerdir.

“Ermenilik” ve “biz” kategorileri, bir yandan iki alt-etnik grubu aynı ağ içinde buluştururken bir yandan da sınırların yeniden çizilmesi yoluyla ayrışma alanını oluşturmaktadır. Her ne biçimde ve içerikte tanımlanırsa tanımlansın, iki kategori iç içe geçmektedir ve gerek göçmenlerin “başarılı” olması gerekse de Türkiye-Ermenistan arasındaki ulus-ötesi alanın oluşmasında önemli bir faktör olmaktadır. İki grup arasında güvene dayalı sosyal sermaye oldukça düşük olmakla birlikte, karşılıklılık görece daha fazladır. Göçmenler, belirli davranış biçimlerini sergilemeye devam ettikleri müddetçe, Türkiyeli Ermenilerin oluşturduğu komüniteye gömülü kaynaklara erişim sağlayabilmektedirler. Ancak güven ve karşılıklılık, sosyal sermayenin yalnızca bir kısmını oluşturmaktadır.

Diğer kısmında ise bireyler arası ilişkilerden kaynaklanmayan, ancak Ermeni olmaktan kaynaklanan sermaye söz konusudur. Bu sermaye tipinin varlığı ve harekete geçirilmesi ise etnik grubu sarmalayan daha büyük bağlam, yani Ermeni azınlığın Türkiye içindeki konumu ile ilgilidir. Türkiyeli Ermeniler,

her ne kadar göçmenlerle mesafeyi korusalar da bir taraftan da desteklemeye devam etmektedirler. Özellikle kurumsal yardımlar ve Ermenistanlı göçmenlerin karşılaşabileceği var olan ve olası politik ve sosyal kaynaklı tehlikeler karşısında tutunduğu koruyucu, destekleyici ve “biz” tutumu bunun kanıtıdır. Ancak, etnik aidiyetten ötürü kaçınılmaz olarak “biz” içerisinde yer almak, diğer yandan Türkiye’de Ermeni azınlığın tarihsel, sosyal ve politik kötü mirasını devralmak, yani kötü sosyal sermayeye ortak olmak anlamına da gelmektedir.

“Biz” kategorisi, göç sürecinde kendi içini yeni “biz” ve “onlar” – Hayasdanlılar ve Vatandaş Ermeniler- kategorilerini çıkarsa da, genel “biz” içindeki dayanışma biçimini kolektif simgelere dayanan dayanışma (Faist, 2003: 155) örneğini göstermektedir.

Aynı etnik gruptan olmaları, göçmenlerin sadece kötü sosyal sermayeyi devralmamaları değil, bir yandan da sömürü ilişkilerine maruz kalmaları anlamına da gelmektedir. Ermenistanlı göçmenler, bu nedenle, adaptasyon ve tutunma sürecini tamamladıklarında, Türkiyeli Ermenilerin oluşturduğu ağı genişleterek diğer etnik grupların da dâhil olduğu ağa doğru geçiş yapmaktadırlar.

Çizilmeye çalışılan bu resimden de anlaşılacağı üzere, Ermenistan ve Türkiye arasında, göç yoluyla ortaya çıkan ulus-ötesi sosyal alan, birbirinden amaç, yapı ve gömülü olan sosyal sermaye tipleri bakımından farklılaşan, iç içe geçmiş ağlardan oluşmaktadır. Ancak söz konusu ulus-ötesi alan, çeşitli kısıtlılıkları da içinde barındırmaktadır.

Bu çalışmanın ileride yapılacak olan çalışmalar için hareket noktası ve zemin oluşturması için bilgiler sunması ümit edilmektedir. Ulus-ötesi perspektifi kullanarak yapılacak olan çalışmalarda, alan araştırmasının göçün tüm mekânlarında gerçekleştirilmesi ve diğer göç akımlarıyla karşılaştırmalı olarak yapılması gerekliliği ön plana çıkmaktadır. Son olarak, her ne kadar bu çalışmada açıklanmaya çalışılsa da göçün sadece insan hareketi olmadığı fakat aynı zamanda para, bilgi, fikir vb. hareketini de içerdiği göz önüne alınarak, insan hareketlerinin yanı sıra bunlarında hareketinin daha ayrıntılı olarak analizinin fayda sağlayacağı düşünülmektedir.

Referanslar

- FAIST, Thomas. (2003). *Uluslararası Göç ve Ulusaşırı Toplumsal Alanlar*. İstanbul: Bağlam Yayınları
- LEVITT, Peggy. (1998). Social Remittances: Migration Driven Local-Level Forms of Cultural Diffusion. *International Migration Review*, 32(4), s. 926-948.
- LEVITT, Peggy; Lamba-Nieves, Deepak. (2011). Social Remittances Revisited. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 37(1), s. 1-22.